

دوفصلنامه «مطالعات تطبیقی قرآن پژوهی»

سال سوم، شماره پنجم / بهار و تابستان ۱۳۹۷؛ ۱۳۴-۱۲۳

بررسی تطبیقی وجوه معنایی و کاربردهای مصداقی واژه «نزل» در تفاسیر المیزان، مجمع البیان، الکشاف و

التحریر و التنویر

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۲/۱۳ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۵/۲۵)

حسین خانی کلفای^۱

سمیه آزاددل^۲

چکیده

مطالعات واژه پژوهی در قرآن، از جمله کهن‌ترین مطالعات در حوزه فهم و تفسیر قرآن است. اهمیت پژوهش‌های واژه‌شناختی از رهگذر اهمیت فهم و تفسیر درست قرآن کریم قابل تبیین است. با عنایت به آن که واژه‌ی «نزل» وجوه معنایی زیادی دارد که با توجه به سیاق، بافت و فضای حاکم در آیات، یکی از مفاهیم می‌تواند درست باشد و یا ترجیح داده شود، پرسش این پژوهش آن است که معنای دقیق واژه نزل کدام است؟ یافته‌های این تحقیق که به روش توصیفی - تحلیلی انجام شده‌است، نشان می‌دهد که نزل در اصل به معنای «آنچه از غذا و نوشیدنی که برای پذیرایی از مهمان آماده می‌شود، اطلاق می‌گردد ولی در کاربردها بر اساس بیشترین میزان اتفاق نظر در میان لغویان، با ۱۱،۳۱٪، به جایگاه و منزل و با ۹،۲۵٪ بر برکت، فضل و بخشش و با ۴،۱۱٪ بر درآمد، اطلاق شده است. همچنین بررسی این معانی در تفاسیر چهارگانه مجمع البیان، المیزان، الکشاف و التحریر و التنویر نشان می‌دهد که در آنها نیز معنای واژه نزل به «آنچه از غذا و نوشیدنی که برای پذیرایی از مهمان آورده می‌شود و آن در بهشت نعمت و در جهنم، عذاب است.» معنا شده است.

واژگان کلیدی: مفردات قرآن، وجوه و نظایر، المیزان، مجمع البیان، الکشاف، التحریر و التنویر.

---

۱ استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم؛ دانشکده خوی khani@quran.ac.ir

۲ دانشجوی کارشناسی رشته تربیت معلم قرآن مجید so.azaddel@gmail.com

۱. مقدمه

پژوهشگر نمی‌تواند بدون فهم معنای درست و دقیق واژگان، به اسرار قرآن دست‌یابد و از کشف ژرفا و اشراف بر ابعاد آن محروم می‌ماند، کلام انواع دارد که کلام الهی نیز از این قاعده مستثنی نیست؛ زیرا دربردارنده مقدار زیادی از مفاهیمی است که عقل بشری جمع‌بندی همه آن‌ها را در نمی‌یابد و حدود آن را نمی‌فهمد؛ لذا برای درک و فهم معارف بلند این کتاب می‌توان به تفاسیر مراجعه کرد. بنابراین یکی از دانش‌های بنیادین مورد نیاز تفسیر قرآن کریم، دانش مفردات قرآن است؛ زیرا برای رسیدن به فهم قرآن و تدبر در آن، فهم مفردات لازم است. مفسر برای تفسیر قرآن باید با دانش «مفردات قرآن» آشنایی کامل داشته‌باشد. اگر معنای مفردات قبل از ورود به بحث اصلی و بدون پیش‌داوری روشن نشود، مراد خدا به درستی درک نمی‌شود و احیاناً آیات متناقض یا غیرمستدل می‌نماید، بنابراین اهمیت این پژوهش از رهگذر اهمیت فهم و تفسیر قرآن کریم قابل تبیین است. این تحقیق به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و مواد بحث از قرآن، ترجمه‌ها، تفاسیر، کتب لغوی، زبان‌شناسی، معناشناسی و در آخر دریافت‌های پژوهشگر استخراج شده‌است. در همین راستا ابتدا معنای واژه در کتب لغوی مورد بررسی قرار گرفته، سپس معنای قرآنی آن و در نهایت مقایسه میان این معانی صورت گرفته است.

واژه نُزُلُ وجوه معنایی زیادی دارد که با توجه به سیاق و بافت و فضای حاکم در آیه، یکی از مفاهیم آن می‌تواند ترجیح داده شود. بنابر این بررسی، معانی دقیق واژه نُزُلُ و ارزیابی این معانی در تفاسیر محل بحث (المیزان و مجمع‌البیان و...) و نیز تحقیق درخصوص وجوه معنایی و کاربردهای مصداقی واژه نُزُلُ، از جمله اهداف این مقاله هستند.

مطالعات معناشناسی قرآنی، سابقه چندانی ندارد و از جمله مطالعاتی است که در سال‌های اخیر وارد حوزه علوم قرآنی شده است؛ بر این اساس، تا کنون مطالعات چندان چشم‌گیری در این عرصه سامان نیافته است و به تبع آن در حوزه معناشناسی واژه نُزُلُ نیز پژوهش‌های چندانی صورت پذیرفته‌است. در ادامه، به نمونه‌هایی از پژوهش‌های مشابه اشاره می‌کنیم:

- «روش‌شناسی تطبیقی مفردات راغب اصفهانی و تفسیر المیزان در بررسی مفردات قرآن»، نوشته صالح عادل ساردو، دانشجوی ارشد دانشگاه تربیت مدرس، به راهنمایی محمد روحی، ۱۳۹۰. در این پایان‌نامه، محقق روش بیان معنی واژگان و شیوه ترجمه کلمات راغب اصفهانی و علامه طباطبایی را بیان کرده و به مقایسه آن‌ها پرداخته‌است.

- «بررسی تطبیقی مفردات منتخب سوره قمر در فرآیند تفاسیر» (المیزان، مجمع البیان، الکشاف و التحریر و التنویر)، نوشته ثریا کریمی آخوومه، دانشجوی ارشد دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، به راهنمایی عزیز علی‌زاده سالطه و مشاوره عبدالرسول هادیان شیرازی، ۱۳۹۴. در این پایان‌نامه، محقق به بررسی واژگان غریب و مشکل در منابع لغوی و سپس بررسی آن در منابع تفسیری پرداخته‌است.

- «بررسی تطبیقی مفردات منتخب سوره‌های مزمل و مدثر در فرآیند تفاسیر» (المیزان، مجمع البیان، الکشاف و التحریر و التنویر)، نوشته سمیه رئیسی فیل آبادی، دانشجوی ارشد دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، به راهنمایی عزیز علی‌زاده سالطه و مشاوره علی رضایی کهنموئی، ۱۳۹۴. در این پایان‌نامه، محقق واژگان غریب و مشکل را در منابع لغوی بررسی نموده و سپس آن‌ها را در منابع تفسیری مورد واکاوی قرار داده‌است.

با توجه به موارد فوق، وجه تمایز این تحقیق، بررسی واژه نزل در کتب لغوی و چهار تفسیر المیزان، مجمع البیان، کشاف و التحریر و التنویر است و در نهایت به تحلیل و ارزیابی واژه و نقد و بررسی و تطبیق نظر لغویون و مفسران و برگزیدن معنای صحیح می‌انجامد که در پژوهش‌های حوزه‌ی قرآن کریم مسبوق به سابقه نیست.

تعریف علم مفردات

مفردات، علمی است «که معنای تک واژه‌های دشوار و واژگان آیات الهی را بررسی می‌کند، برخی از تألیفات این علم از بیان مختصر کلمات فراتر رفته و چهره‌ی تفسیری بر خود گرفته‌است و علاوه بر ریشه‌یابی آن، به آیات همگون توجه کرده و از سنجش آن آیات، به معنای کلمه نزدیک شده‌است» (اقبال، ۱۳۸۵: ۲۳۴). تعریف دیگری که از مفردات وجود دارد و در اغلب منابع به چشم می‌خورد بدین قرار است: «دانشی است که درباره‌ی تک واژه‌های قرآنی از نظر ریشه، اشتقاق لغوی، دلالت بر معنای مطلوب، مناسبات، نحوه تلفظ و نوع کاربرد در قرآن بحث و گفتگو می‌کند» (حریری، ۱۳۶۸: ۱۹)؛ اما برخی از محققان این تعریف را نپذیرفته و معتقدند که در دانش مفردات «اشتقاق لغوی و نحوه‌ی تلفظ» مدنظر نیست؛ بلکه این علم درباره‌ی معنا و مقصود اصلی کلمات در آیات شریفه‌ی قرآن بحث می‌کند؛ بنابراین این گونه استدلال می‌شود که: «دانش مفردات، اولاً باید به دنبال کشف معنای اصلی هر واژه باشد تا با تکیه بر آن معنای اصل، بتواند تفاوت آن واژه را با سایر واژه‌های مترادفش دریابد، ثانیاً از آنجا که بسیاری از واژه‌ها در قرآن کریم در چند معنا به کار رفته‌اند، باید با تکیه بر فرهنگ عربی و قرائن موجود در سیاق آیات شریفه، به کشف معنای مراد هر واژه در سیاق خاصش پردازد، ثالثاً با پذیرش معانی متعدد و مجازی برای یک واژه، محقق باید رابطه میان معانی مجازی آن را با معنای اصلی‌اش کشف کند». (طیب حسینی، ۱۳۹۰: ۱۹-۱۸) بنابراین می‌توان تعریف صحیح دانش مفردات را به این شکل ارائه داد: «دانشی است که درباره‌ی معنای اصلی و معنای مراد و مقصود کلمات آمده در آیات شریفه قرآن بحث می‌کند».

برخی از علما، مفردات قرآن کریم را به دو دسته تقسیم کرده‌اند: ۱. «مفرداتی که استعمال و کاربرد آنها در محاورات افراد عرب زبان رایج و فراوان است و افراد در اثر انس زیاد با کاربرد آنها، با معانی شان آشنا هستند. ۲. مفرداتی که در محاورات کاربرد ندارد و یا کاربرد آن بسیار اندک است و در نتیجه، معنای آنها برای بیشتر افراد نامعلوم است». (بابایی، ۱۳۸۱ش:ص ۲۲۴)

راغب اصفهانی درباره‌ی اهمیت این دانش معتقد است: «نخستین علم از علوم قرآنی که برای فهم و درک قرآن لازم است علوم الفاظ است. شناخت الفاظ قرآن آن چنان در ترجمه و تفسیر قرآن اهمیت دارد که اگر بررسی و تحقیق دقیقی در مورد آن نشود، ممکن است فهمی ناروا و غیر صحیح از قرآن صورت بگیرد» (نجار، ۱۳۸۱: ۳۵). بنابراین یکی از کارهای ضروری مفسران، تبیین مفردات و واژگان آیات کریمه است، چه مفرداتی که غریب، مشکل و نامأنوس باشد و چه مفرداتی که کاربرد آنها در محاورات، رایج و مشهور و معنای آن معلوم و مأنوس باشد.

۲. مفهوم شناسی واژه نُزُل

واژه نُزُل در قرآن در ۷ آیه و در ۵ سوره از قرآن کریم (واقعه: ۵۶؛ ۹۳؛ آل عمران: ۱۹۸؛ کهف: ۱۰۲ و ۱۰۷؛ صافات: ۶۲؛ سجده: ۱۹)، در قالب‌های صرفی و نحوی مختلفی همچون: نُزُلًا (۵ بار)، نُزُلٌ (۱ بار)، نُزُلٌ (۱ بار) به کار رفته است که تبیین مفاهیم مختلف این واژه در آیات قرآن به شرح زیر است:

۲-۱. وجوه معنایی مورد اتفاق (به ترتیب بیشترین کاربرد):

۲-۱-۱. به نظر می‌رسد یکی از بیشترین نمونه کاربرد نُزُل در میان لغویان در معنای «آنچه از غذا و نوشیدنی که برای پذیرایی از مهمان آماده می‌شود» است. (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۷/ ۳۶۷؛ ابن فارس، ۱۴۰۴: ۵/ ۴۱۷؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۰۰؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۱/ ۶۵۹؛ فیومی، ۱۴۱۴: ۶۰۱؛ فیروزآبادی، ۱۴۱۵: ۳/ ۶۲۴؛ طریحی، ۱۳۷۵: ۵/ ۴۸۲؛ زبیدی، ۴۱۴: ۱۵/ ۷۲۹؛ حسین یوسف، ۱۴۱۰: ۱/ ۲۸۳؛ قرشی، ۱۳۷۱: ۷/ ۴۵ و مهنا، ۱۴۱۳: ۲/ ۶۱۰).

۲-۱-۲. منزل و جایگاه (ازهری، ۱۴۲۱: ۱۳/۱۴۵-۱۴۴؛ ابن سیده، ۱۴۲۱: ۹/۴۶-۴۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۱/۶۵۹؛ فیومی، ۱۴۱۴: ۶۰۱؛ فیروز آبادی، ۱۴۱۵: ۳/۶۲۴؛ زبیدی، ۴۱۴: ۱۵/۷۲۹؛ حسین یوسف، ۱۴۱۰: ۱/۲۸۳ و مهنا، ۱۴۱۳: ۲/۶۱۰).

۳-۱-۲. برکت، پر برکت، رشد و برکت، غذای پر برکت (ابن سیده، ۱۴۲۱: ۹/۴۶-۴۷؛ زمخسری، ۱۹۷۹: ۶۲۸؛ زبیدی، ۴۱۴: ۱۵/۷۲۹ و بستانی، ۱۳۷۵: ۹۰۹)

۴-۱-۲. فضل و بخشش (صاحب، ۱۴۱۴: ۹/۵۵؛ زمخسری، ۱۹۷۹: ۶۲۸؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۱/۶۵۹)، (زبیدی، ۴۱۴: ۱۵/۷۲۹).

۵-۱-۲. درآمد، درآمد حاصل از آنچه کاشته شده (ابن سیده، ۱۴۲۱: ۹/۴۶-۴۷؛ زمخسری، ۱۹۷۹: ۶۲۸؛ زبیدی، ۴۱۴: ۱۵/۷۲۹؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۱/۶۵۹).

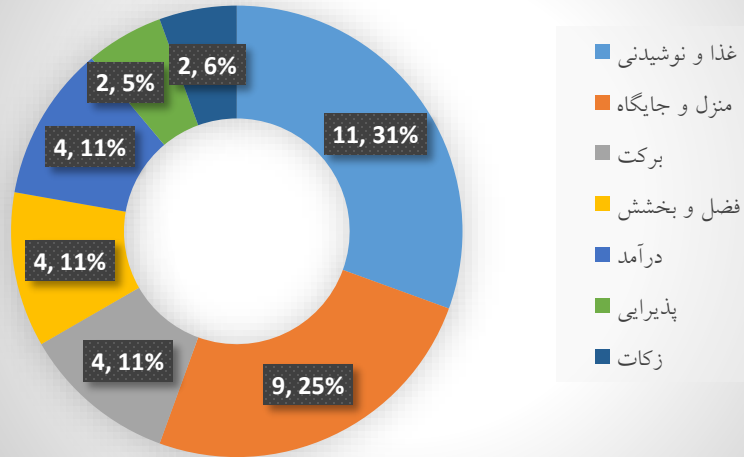
۶-۱-۲. پذیرایی (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۱/۶۵۹؛ ازهری، ۱۴۲۱: ۱۳/۱۴۵-۱۴۴).

۷-۱-۲. زکات (ابن سیده، ۱۴۲۱: ۹/۴۶-۴۷؛ زبیدی، ۴۱۴: ۱۵/۷۲۹).

۲-۲. وجوه معنایی مورد اختلاف:

غذا (زبیدی، ۴۱۴: ۱۵/۷۲۹)، رزق (ازهری، ۱۴۲۱: ۱۳/۱۴۴ و ۱۴۵)، غذایی شایسته و درخور مقام (ازهری، ۱۴۲۱: ۱۳/۱۴۴ و ۱۴۵)، هزینه (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۱/۶۵۹)، نازل شدگان (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۱/۶۵۹) و (مهنا، ۱۴۱۳: ۲/۶۱۰)، آنچه از اجر و ثواب برای شهیدان نزد خداست. (زبیدی، ۴۱۴: ۱۵/۷۲۹)، گروهی که در جایی فرود آیند. (بستانی، ۱۳۷۵: ۹۰۹)، مهمان کردن (زبیدی، ۴۱۴: ۱۵/۷۲۹)، قوم یا مردمی که پیش هم می آیند. (زبیدی، ۴۱۴: ۱۵/۷۲۹)

فراوانی لغت هایی که لغویان اتفاق نظر دارند

لغت نامه	آنچه از غذا و نوشیدنی، که برای پذیرایی از مهمان آماده می شود	منزل و جایگاه	برکت	فضل و بخشش
فهرست ابتدای	-	-	*	-
تهذیب اللغة	-	*	-	-
المحیط فی اللغة	-	-	-	*
تاج العروس	-	-	-	-
المحکم و المحيط الأعظم	-	*	*	-
لسان اللسان	*	*	-	-
قاموس قرآن	*	-	-	-
الإصحاح	*	*	-	-
مجمع البحرین	*	-	-	-
القاموس المحيط	*	*	-	-
المصباح المنیر	*	*	-	-
تاج العروس	*	*	*	*
أساس البلاغة	-	-	*	*
مفردات ألفاظ القرآن	*	-	-	-
مجمع المقاییس اللغة	*	-	-	-
لسان العرب	*	*	-	*
العین	*	-	-	-

درآمد حاصل از آنچه کاشته شده	-	-	-	-	*	-	-	-	-	-	-	*	*	-	-	*	-	
پذیرایی	-	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	*	-
زکات	-	-	-	*	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

۳،۲. معانی

به دست آمده از ۱۷ لغت نامه بررسی شده:

۳. بررسی واژه نُزْل در تفاسیر قرآن

تفاسیر مجمع البیان، المیزان، الکشاف و التحریر والتنویر در خصوص معنای واژه نزل، مطالبی را ذیل تفسیر آیات مربوطه آورده اند که آرای نویسندگان هر یک از این تفاسیر به تفکیک مورد بررسی قرار می گیرد.

۳-۱. تفسیر مجمع البیان

طبرسی درباره معنای واژه نزل می نویسد: «نزل امریست که نازل بر صاحبش می شود و مقصود این است که این طعام و شراب خوراک و نوشابه‌ی آنهاست در روز پاداش در جهنم». وی در ادامه می آورد: «فَنُزِلَ مِنْ حَمِيمٍ (واقعه: ۹۳) یعنی پس برای آنها از طعام و شراب، آب جوشان جهنم آماده شده است.» (طبرسی، ۱۳۷۲: ۲۴/۱۶۴ و ۱۹۱)

۳-۲. تفسیر المیزان

صاحب المیزان، ذیل آیه شریفه «هَذَا نُزْلُهُمْ يَوْمَ الدِّينِ» (واقعه: ۵۶) می آورد: این است پذیرایی از ایشان در روز دین، یعنی روز جزا، و کلمه «نزل» به معنای هر خوردنی و نوشیدنی است که میزبان به و سیله آن از میهمان خود پذیرایی می کند و حرمتش را پاس می دارد و معنای آیه این است که: مطالبی که درباره طعام و شراب آنان گفتیم، پذیرایی گمراهان تکذیب گر است. پس در اینکه عذاب آماده شده‌ی آنان را، پذیرایی خوانده، نوعی تهکم و طعنه است و آیه شریفه، کلام خدای تعالی است، خطاب به رسول گرامیش، چون اگر این جمله نیز کلام رسول خدا (ص) بود و خطاب در آن به

ضالین بود، باید می فرمود: «هذا نزلکم: این است پذیرایی از شما» ولی می بینیم که فرموده: «این است پذیرایی از ایشان» (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲۱۷/۱۹)

۳-۳. تفسیر الکشاف

زمخشری می نویسد: «النزل» روزی است که برای میهمان مایه گرامیداشت است و این عبارت متضمن تهکم است، چنان که در آیه ای دیگر می فرماید: «فبشرهم بعداب الیم» (آل عمران، ۲۱) مانند عبارتِ اَبی الشعر الضبی که گفته است: «كُنَّا إِذَا الْجَبَّارُ بِالْجَيْشِ ضَافِنَا/ جَعَلْنَا الْقَنَا وَالرَّهْفَاتِ لَهُ نُزْلًا» (هنگامی که یک جبار با لشکرش به مصاف ما می آید / ما با نیزه و شمشیرها از آنان پذیرایی می کنیم) برخی از قاریان «نزلهم» را به تخفیف خوانده اند. (زمخشری، ۱۳۸۹: ۳/ ۵۶۷-۵۶۶)

۳-۴. تفسیر التحریر التنویر

ابن عاشور می نویسد: «نزل: آنچه که برای پذیرایی مهمان آماده می شود. اطلاق آن در اینجا به خاطر تمسخر است. چنانکه در همین سوره خداوند فرمود: هَذَا نُزْلُهُمْ يَوْمَ الدِّينِ (واقعه: ۵۶) نزل به ضم نون و ضم زاء و سکون آن یعنی آنچه از طعام برای مهمان آماده می شود. در اینجا یک تشبیه تهکمی است مانند استعاره تهکمی در قول عمرو بن کلثوم:

نزلتم منزل الأضياف منّا   فَعَجَّلْنَا الْقَرِيَّ أَنْ تَشْتِ مَوْنَا

در منزل مهمانان ما منزل گرفتید، پس مردم آبادی برای سرزنش ما عجله کردند» (رک. ابن عاشور، بی تا: ۳۱۸/۲۷)

بنابراین به اعتبار تفاسیر ذکر شده «نزل» را طعام یا نوشیدنی مورد پذیرایی معنا کرده اند.

معنا / تفسیر	آنچه از غذا و نوشیدنی برای مهمان فراهم می شود	پذیرایی	روزی
مجمع البیان	*	-	-
المیزان	*	*	-
کشاف	*	-	*
بنابر انجام	التحریر و التنویر	-	پژوهش شده،

معنای دقیق واژه نزل با توجه به کتب لغوی و تفاسیر شاخص در امر لغت شناسی، لغویان، درباره مفهوم «آنچه از غذا و نوشیدنی که برای پذیرایی از مهمان آماده می شود با % ۱۱,۳۱، جایگاه و منزل با % ۹,۲۵ و برکت و فضل و بخشش و

درآمد با ۴,۱۱٪» بیشترین اتفاق نظر و همچنین در ارتباط با مفهوم «غذا، رزق، غذایی شایسته و درخور، هزینه، نازل شدگان، آنچه از اجر و ثواب برای شهیدان نزد خداست، گروهی که در جایی فرود آیند، مهمان کردن، قوم یا مردمی که پیش هم می‌آیند» بیشترین میزان اختلاف نظر را دارند. بنابراین با توجه به معانی ذکر شده توسط مفسران و لغویون مورد بررسی، معنای واژه نُزُل را آنچه از غذا و نوشیدنی که برای پذیرایی از مهمان آورده می‌شود معنا کرده‌اند. طبری به این نکته اشاره می‌کند که نزل، طعام و شرابی است که برای جهنمیان آماده شده است. علامه طباطبایی، آن را هر خوردنی و نوشیدنی‌ای می‌داند که میزبان به وسیله‌ی آن از میهمان خود پذیرایی می‌کند و حرمتش را پاس می‌دارد. به عبارتی به معنای پذیرایی از گمراهان که سخن نوعی تهکم و طعنه نیز به همراه دارد. زمخشری، آن را روزی‌ای که برای گرامیداشت مهمان آماده می‌شود، دانسته است. ابن عاشور در این مورد می‌نویسد آنچه برای پذیرایی از مهمان آماده می‌شود. نزل، پذیرایی اولیه‌ای است که در بهشت، نعمت و در جهنم، عذاب است. همه‌ی تفاسیر بررسی شده در معنای «آنچه از غذا و نوشیدنی که برای پذیرایی از مهمان آماده می‌شود» باهم تطبیق دارند و مفسر المیزان به معنای «پذیرایی» و مفسر کشاف به معنای «روزی» اشاره داشته‌اند که مفسران دیگر بدان اشاره نکرده‌اند.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن سیده، علی بن اسماعیل (۱۴۲۱): «المحکم و المحيط الأعظم»، بیروت: الکتب العلمیة، اول.
۳. ابن عاشور، محمد بن طاهر (بی تا): «تفسیر التحریر و التئیر»، بی جا: بی نا.
۴. ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴): «معجم المقاییس اللغة»، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، اول.
۵. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴): «لسان العرب»، بیروت: دارصادر، سوم.

۶. ازهری، محمد بن احمد (۱۴۲۱): «تهذیب اللغة»، بیروت: دارالحياء التراث العربی، اول.
۷. اقبال، ابراهیم (۱۳۸۵): «فرهنگ نامه علوم قرآن»، تهران: مؤسسه انتشارات امیر کبیر.
۸. بابایی، علی اکبر (۱۳۸۱): «مکاتب تفسیری»، تهران: سمت، اول.
۹. بستانی، فواد افرام (۱۳۷۵): «فرهنگ ابجدی»، تهران، دوم.
۱۰. حریری، محمد یوسف (۱۳۸۴): «فرهنگ اصطلاحات قرآنی»، قم: هجرت، دوم.
۱۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲): «مفردات ألفاظ القرآن»، بیروت: دارالقلم، اول.
۱۲. زمخشری، محمود بن عمر بن محمد (۱۳۸۹)، «الکشاف»، مترجم: مسعود انصاری، تهران: ققنوس، اول.
۱۳. زمخشری، محمود بن عمر (۱۹۷۹): «أساس البلاغة»، بیروت: دارصادر، اول.
۱۴. زبیدی، مرتضی (۱۴۱۴): «تاج العروس من جواهر القاموس»، بیروت: دارالفکر، اول.
۱۵. صاحب، اسماعیل بن عباد (۱۴۱۴): «المحیط فی اللغة»، بیروت: عالم الكتاب، اول.
۱۶. طباطبایی، محمد حسین (۱۳۷۴): «ترجمه تفسیر المیزان»، قم: دفتر انتشارات اسلامی، پنجم.
۱۷. طبرسی (۱۳۷۲): «مجمع البیان فی تفسیر القرآن»، تهران: ناصر خسرو، سوم.
۱۸. طریحی، احمد، فخر الدین بن محمد (۱۳۷۵): «مجمع البیان»، حسینی اشکوری، تهران: مرتضوی، سوم.
۱۹. طیب حسینی، سید محمود (۱۳۹۰): «در آمدی بر دانش مفردات قرآن»، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه مرکز مدیریت حوزه های علمیه خواهران، اول.
۲۰. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹): «کتاب العین»، قم: نشر هجرت، دوم.
۲۱. فلاح، محمد جواد و زهرا عواطفی (۱۳۹۶): «معناشناسی قرآنی «حلم» و «کظم غیظ» با رویکرد تفسیری»، فصلنامه علمی — پژوهشی مطالعات تفسیری، شماره ۳۲، صص ۱۶۱ - ۱۷۶.
۲۲. فیروز آبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۵): «القاموس المحیط»، بی جا: دارالکتب العلمیه، اول.
۲۳. فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴): «المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی»، بی جا: بی نا، دوم.
۲۴. قرشی، علی اکبر (۱۳۷۱)، «قاموس قرآن»، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ششم.

۲۵. گلی ملک آبادی، فاطمه و محمد خاقانی و رضا شکرانی (۱۳۹۴): «معناشناسی «بین» در قرآن بر اساس روابط جانیشینی و هم‌نشینی»، دوفصلنامه علمی پژوهشی «پژوهش‌های زبان شناختی قرآن»، شماره دوم، پیاپی ۸، صص ۵۹ - ۷۶.

۲۶. موسی، حسین یوسف (۱۴۱۰): «الإفصاح فی فقه اللغة»، بی جا: مکتب الاعلام الاسلامی، چهارم.

۲۷. مهنا، عبدالله علی (۱۴۱۳)، «لسان اللسان»، بیروت: دارالکتب العلمیة، اول.

۲۸. نجار، علی (۱۳۸۱)، «اصول و مبانی ترجمه قرآن»، رشت: کتاب مبین، اول.

۲۹. نرم افزار جامع التفاسیر ۲، نسخه ویندوز.

۳۰. همایی، غلامعلی (۱۳۶۸): «درسنامه مفردات علوم قرآن»، قم: مرکز جهانی علوم اسلامی، اول.